

„Kultuuritõlge ruudus: Gérard Genette'i „Tõenäolisus ja motivatsioon” („Vraisemblance et motivation”)¹

Tiina Kirss

Gérard Genette'i 1968. aastal esmaavaldatud essee (algpealkirjaga „Vraisemblance et motivation”) paigutus hiljem tema neljaköitelise esseekogumike sarja „Figures” („Figuurid”, 1967–1979) teise köitesse.² „Tõenäolisus ja motivatsioon” on üks põhimõttelisemaid ning üldistusjõulisemaid sarja esseede hulgast. Oma sissejuhatuses Genette'i ingliskeelsele valikogule („Figures of Literary Discourse”)³ selgitab eessõna autor Marie-Rose Logan *figuuri* (ingl k *figura*, pr k *figure*) tähenduse põhilisust Genette'i mõistevaras (Genette 1982: xiii). Põhinedes kõnekujunditel, nagu neid on käsitletud Quintilianuse ja teiste antiikaja autorite retoorikaõpikutes, saab *figuurist* Genette'i kirjandusanalüüsides hõlmavaim mõiste, mis viib kirjanduslike võtete loetelust ja klassifitseerimisest palju kaugemale. Kirjandus on vormivaramu, mis seisab lugemisootel; vormivaramu, mis funktsioneerib ning loob efekte. Süsteemiloomet ja funktsioneerimist saab jälgida, kirjeldada ning seletada süsteemsel moel. *Figuuri* avardatud tähendusväli osutab Logani järgi Genette'i mõtlemise strukturalistlikule põhiimpulsile, mis jälgib, kirjeldab ning seletab tekstide vorme ja nende funktsioneerimist, kasutades selleks küllaltki sageli skeeme ja valemeid. Essee „Tõenäolisus ja motivatsioon” lõpus tuletatakse näiteks ühe 17. sajandi prantsuse kriitiku tekstist nn Valincouri teoreem. Samas aga on *figuur* nõtkem, dünaamilisem ja püüdmatum aspekt, kuna see täheldab ka vormide geneesi; oma algtähenduses märkis *figuur* savisse vormi või pitsati sooja vahasse vajutamist. Kirjanduslikes *figuurides*, kujundites, kätkeb kirjutamiskius ja kirjutamise protsess üldisemalt, seda mõistet ei saa lõpuni süstematiseerida. Samuti ei saa kriitik jääda jahedalt puutumatuks kirjutamise kui tegevuse võlust.

Essee „Tõenäolisus ja motivatsioon” lähtekoht on konkreetne ja spetsiifiline, kavalalt kirjanduslooline vaidlusplats: kaks 17. sajandil Prantsusmaal aset leidnud kuulsat avalikku mõttevahetust ehk kirjanduslikku kohut, mille tuumaks oli arutelu mõiste *tõenäolisus*

¹ Artikkel on valminud ETF-i grandi nr 8530 toel.

² Vraisemblance et motivation. – Communication 11 (1968), lk 5–21, hiljem raamatus „Figures II” (vt Genette 1969).

³ Ingliseelne kogumik „Figures of Literary Discourse” on koostatud „Figures” I, II, ja III põhjal (vt Genette 1982). „Figures” IV, mis tugineb suurel määral Prousti loomingule, ilmus inglise keeles eraldi köitena „Narrative Discourse: An Essay in Method” (vt Genette 1983).

(pr k *vraisemblance*) ümber.⁴ Esimese, 1637. aastal toimunud poleemika keskpunktiks oli Corneille' tragikomöödia „Cid”⁵. Teine debatt keerles Madame de la Fayette'i lühiromaani „La Princesse de Clèves” („Printsess de Clèves”) ümber 1678. aastal. Genette'i edasine käsitus rajaneb valitud suurteostel ning suurtel autoritel prantsuse kirjandustraditsioonist, eriti Stendhali ja Balzaci loomingul. Subtiilsemal tasandil toimub essees ka 20. sajandi kontekstis arutelu klassika ja klassitsismi teemal, millesse Genette kaasab Paul Valéry ja Yves Bonnefoy esseistika ja luulekirjutuse. See kõrvalrada kulgeb läbi taustade ja vihjete, mis pakuvad äratundmisrõõmu vähestele tänapäevastele lugejatele, eriti väljaspool prantsuse kultuuriruumi. Genette'i essee pealiini siseloogika tugineb vastanduste ning abstraktsete telgede loomisele, millel mõõdetakse esiteks välja äärmused ja seejärel keskmed. Samade telgede abil sõnastatakse mõtteline suhe tõenäolisuse ja motivatsiooni vahel kirjanduslikus fiktsioonis. Essee lõppmäng toimub kiires tagasikäigus 17. sajandi vanade vaidluste retoorika juurde ning sealt, justkui otseühenduse kaudu, kristalliseeruvad essee lõppjärelused.

Genette'i essee esitab lugejale kahekordse ahvatluse, mis teineteisest oluliselt sõltuvad. Esimene põhineb essee loogiisel ülesehitusel ning sellest destilleeritud seaduspärasustel. Püütakse leida vastust küsimustele, kuidas fiktsioon toimib. Kuidas kirjanduslik narratiiv suhestub tõenäolisuse-süsteemiga (mitte kirjandusvälise „realsusega”), mis töötab vaikimisi ja implitsiitselt? Tekstid, mis end tõenäolisuse normidele allutavad, vastanduvad diametraalselt nendele, mis „metsiku meelevaldsuse” kaudu tõenäolisuse norme justkui täiesti eiravad. Nende kahe alternatiivi vahele püstitab Genette Balzaci näitel kolmandat sorti teksti, mis „lobiseb,” luues omaenda trafaretid, oma „kunstliku tõenäolisuse” süsteemi. Genette'i essee teine, veel ehedam ja vängem ahvatlus, on näitevara. Selle haare ulatub prantsuse kõrgklassikast populaarsete žanriteni (detektiivromaan, vestern, kriminaalromaan). Need viimased oleksid justkui traditsiooniülensed, kosmopoliitsed ja kättesaadavad kõigile, lohutuseks ka

4 Et need vaidlused olid printsipiaalsed ja pretsedentiloovad, mitte efemeersed muljedused, teatri- ja kirjanduskriitika hetkehinnangud, ilmneb Genette'i esimese lause sõnavalikust ja sõnajärjestusest. See on võimas ja kõrgstiilne lause, mis balanseerib komadega eraldatud mõõndusele „kirjanduses”: „Le XVIIe siècle français a connu, en littérature, deux grands procès de vraisemblance” („See on nimelt prantsuse kirjanduse 17. sajand, mis on neid kirjanduslikke kohtuid tunda saanud, ja need kaks suurt kohut keerlevad tõenäolisuse ümber.”) Eestinduse esimeses lauses jäävad piiravad omastavad suhted (prantsuse ja kirjanduslik) ähmaseks ning ühtlasi jääb varju kohtulik avalikkus kui põhisituatsioon.

5 Corneille tõi näidendi „Cid” lavale aastal 1636. Näidendil oli kardinal Richelieu toetus, kuid kriitikud ründasid „Cidi” hispaanialikku süžeed, mida peeti ebasobivaks, kuna Prantsusmaa oli parajasti Hispaaniaga sõjas. 1637. aastal esitatud etteheidetele (millest üks osutas süžee „ebatõenäolisusele”, teised „kolme ühtsuse” (aja, koha ja tegevuse ühtsuse) reegli ja tragöödia/komöödia piiride rikkumisele, süžee pöörete liigsele keerulisusele ja poliitilisele ebasobivusele) vastamise usaldas Richelieu värskest moodustatud Prantsuse Akadeemiale, kelle kätte oli antud õigus kohut mõista kirjanduslikes asjades. Järgnenud „tüli” tagajärjel muutis Corneille näidendi esimest vaatust aastal 1648 ning kallutas näidendi traagika poolele. Lõplikus redaktsioonis ilmus näidend trükist aastal 1664.

neile, kes pole lugenud Stendhali ja Balzaci, Corneille'd ja Madame de la Fayette'i. Ometi võõristab tekst sellist lugejat viisakalt, kuid karmilt. Genette'i essee „Vraisemblance et motivation” eestinduse lugejal, kes ei tarvitse tunda prantsuse kirjanduse põhivara, jääb justkui üks kõrvaklapp tummaks. Skolaarne aparatuur seda juurdepääsmatust oluliselt ei vähendaks, kuna puudujääk ei ole faktograafias ega sisukokkuvõtetes, vaid retoorikas ja tekstitunnetuses. Oma mõisted, mudelid ja skeemid tuletab Genette näitevarast elava analüüsi teel, mõnikord kergetest puudutustest või intuiitsetest sähvatustest. Kuigi need analüüsid viivad järeldusteni, mille üldistusjõud on näitevarast suurem, ei kaota isegi valemlikult välja selgitatud seaduspärasused kunagi sidet teoste endiga. Ei jää petlikku muljet, justkui eksisteeriks kirjanduslik tekst vaid teoreetiku rõõmuks, juhuslike jahikülaliste saagina kuninglikus metsas.

Tõlkija ja kommenteerija jaoks on „Vraisemblance et motivation” vägagi nõudlik väljakutse: Anti Saar on õigesti tajunud, et koormates tõlget taustinformatsiooniga näitevara kohta ei suurendaks ta selle arusaadavust. Teatud lugejatele jäävadki vihjed Stendhalile, eriti aga pikemad mõttearendused Balzaci pinnalt, opaakseks. Võiksime ka lisada, et Genette'i essee elegantselt väljamõõdetud rütmilised sammud, keerukohad ja rõhud ei vasta tänapäevasele ettekujutusele süsteemsest teadusest ega kuivsteriilsest teooriast. Analüütiline nauding ja tekstimõnu peavad Genette'i tekstis omavahel sammu: esimene ei kustuta teise jalajälgi.

„Tõenäolisuse ja motivatsiooni” põhiprobleemiks on *tõenäolisus* ehk *tõepärasus* fiktsioonis, mida on Aristotelesest peale sõnastatud kui tõe ja võimalikkuse vahepealsust ehk kui kolmandat alternatiivi. Tõlkija seletab joonealuses viites terminoloogilist valikut, jäädes eestinduses tõenäolisuse juurde. Normide süsteemina on *tõenäolisuse* mõistet rakendatud eelkõige kirjandusteose süžee kohta, selles kujutatud tegude ja tegevuse kohta. Kahe 17. sajandi „klassikalise ajastu” kirjandusliku kohtu retoorika näitab, et *tõenäolisust* eristati selgelt *ajaloolisest tõest*, millele teda ka vastandati. Tõenäolisuse seaduspärasusel on seega vähe tegemist kirjandusvälise tegelikkusega, selle kujutamise veenvuse või täpsusega. Tõenäolisus ei ole realism. Selle asemel seostatakse tõenäolisust sageli ning järjekindlalt end kehtestava sündsusega (pr k *bienséance*): korrapärase, eetilise sidusa, kombeka käitumise ja väärikate tegudega. Seletamaks neid seoseid, osutab Genette prantsuskeelse sõna *devoir* kahetähenduslikkusele – kohustus ja tõenäolisus kajastuvad ka eestikeelses sõnas *pidama*. Tõenäolisus peitubki Genette'i jaoks sõna *devoir* (*pidama*) semantilises sulamis: peame ära tundma mõlemad aspektid ning nende sünergia, mõistma, et tõenäoline ei ole tõesarnane, vaid see, mis „peaks olema”. Kuid kes või mis end selles „peaks olemises” kehtestab? Genette'i jaoks on selleks kehtestajaks sidus eetiliste maksimide kogum, mis opereerib ühiskonnas nähtamatu normaalsusega. Ometi on see süsteem diskursiivne (ja näiteks mitte pildiline) – seda on võimalik ära tunda „mängureeglitest” ehk triviaalsetena tunduvatest lausungitest, mis kombineeruvad ning moodustavad omakorda tervikuid. Kuna kõrgest soost Chimène'ile ei peeta sündsaks võtta vastu abieluettepanekut oma isa mõrtsukalt Rodriguelt,

hoolimata oma kiindumusest temasse, siis sellest moraalsest ebakõlast järeldubki 17. sajandi kriitikute hinnangul „Cidi” süžee ebatõenäolisus. Chimène’i käitumine on „liiast” ehk „ekstra-vagantne”, triivides maksimides sõnastatavast moraalsest tavasüsteemist üle ja mööda. Tsiteerides näidendi kaasaegseid kriitikuid, märkab Genette, et eetilise konflikti raamistamine „Cidi” tülis kaldub pikkamööda sündsusest (pr k *bienséance interne*) kombepuhtuse (pr k *proprété en mœurs*) suunas. Selle sõnastusnihega jõutakse lõpuks välja avaliku arvamuse juurde. *Avalikkus* on 17. sajandi Prantsusmaal raskekaaluline mõiste, mida kujundavad aktiivselt selleks ellu kutsutud institutsioonid, nagu L’Académie Française, mille funktsioonide hulka kuulub kirjakeele standardite ja esteetiliste normide korrastamine ja hoidmine ning teatud tüüpi (eeltsenseeritud) ajakirjade, nagu *Mercure de France*, väljaandmine.

Tõenäolist narratiivi määratleb esmajärjekorras kujutatud tegevuste vastavus maksimi-dele, mida adressaadiks olev lugemispublik õigeks peab. „Klassikaline” tõenäolisuse-teooria tuum seisneb selles, et tegu, mis ei ole seostatav avalikus arvamuses käibel olevate juhtmõtete (maksimide) kogumiga, ei ole sõna õiges ja literaalses mõttes vastuvõetav: sellest pole võimalik aru saada, mistõttu sellel ei saagi olla mingit retseptiooni. Iga tõenäolise teo taga peab peituma maksimum – üldistav ütlus, milles väljendub väärtushinnang või aspekt maailmapildist. Maksimid jäävad tekstis implitsiitsele tasandile: tõenäolisus on vaikiv nõusolek kombepuhtuse normidega ja nende järgimine tekstis formaalne printsiip. Sarnased reeglipärasused ehk normide süsteemid on Genette’i väitel olemas ka paljudes populaarkirjanduse žanrites, nagu näiteks klassikaline vestern. Žanrilised kokkulepped (konventsioonid) funktsioneerivad „loomulike jõudude ja sunduste süsteemina”. Neid ei seletata, sest nad on endastmõistetavad. Implitsiitsetes maksimumides, mängu kammitsates peitub vähemalt osa mängu ilust.

Teine kirjanduslikkus vaidluskeskmes seisev 17. sajandi tekst on lühiromaan (*récit*), mille Genette seab puhta jutustuse mudeliks. Juhtumina jääb see enigmaatilisemaks kui „Cid”. Romaani süžeeks on armastuskolmnurk Clèves’i printsessi, tema abikaasa Clèves’i printsi ning Nemours’i krahvi vahel. Äärmise diskreetsuse ning varjundirohkusega esitatud tunded küpsevad kiindumuseni õukonnas, jõudes seal ka kriisini. Printsess otsustab abikaasale üles tunnistada oma armuloo Nemours’i krahviga, põhjendades sellega oma tagasitõmbumist õukonnast, mis on tema ainus väärikas pääsetee võimatust olukorrast. Ülestunnistusest tulenev vapustus põhjustab Clèves’i printsi äkilise surma. Kaasaegsed kriitikud pidasid sellist ülestunnistust Madame de la Fayette’i romaanis ebatõenäoliseks: aadliproua ei oleks pidanud abikaasat oma südameasjadega häirima ega sobinuks tal üleüldse oma abikaasale oma saladusi pihutada, koheldes teda kui südamesõpra (pr k *confident*). Genette seletab romaani esimeste kriitikute hinnangut tähelepanekuga, et printsessi teole ei leidu vastavat põhjendavat maksimumi: Clèves’i printsessi siirus oli ajastu normide kohaselt mõistetamatu, seetõttu

peeti seda ekstravagantseks.⁶ Enamgi veel: autorit süüdistati provokatsioonis „klassitsistliku vaimu” (pr k *l'esprit classique*) vastu. Tõenäolisest jutustusest klassikalises mõttes eristab „Printsess de Clèves'i” asjaolu, et peategelase teol puudub vaste moraalidiskursuses, olles selle diskursiivse süsteemi suhtes tähistatav ilma tähistajata.

„Printsess de Clèves'i” arutelu käigus astub Genette'i tekstis vaikselt lavale pealkirja teine põhimõiste *motivatsioon*, mille seletuslik jõud jääb esialgu tagasihoidlikuks, võiks isegi öelda – negatiivselt markeerituks. Kui armuloo ülestunnistamine, pihtimise akt oli psühholoogiliselt möödapääsmatu, siis seda pidasid kriitikud hälbeks: kui printsess teisiti ei suutnud, siis see paratamatus oli juba iseenesest eksimus väärikuse vastu. Motivatsiooni mõiste seletatakse otsesemalt lahti alles päris Genette'i essee lõpus, mil lugejale saab taas kord selgeks, et sellel pole tegelaste psühholoogiliste seisundite ning ajenditega midagi tegemist.

Madame de la Fayette'i jutustuse juhtumi kaudu kinnistab Genette tõenäolisuse polaaruse ühe äärmuse, mida ta nimetab *implitsiitseks tõenäolisuseks*. „Printsess de Clèves'is” puuduvad epifraasid – seletused, põhjendused ja igasugune kommentaar. See äärmine kasiinus, mis ei luba diskursusel jutustusele sisse murda, on teinud Madame de la Fayette'i romaanist „puhta jutustuse”, mis on puhas nimelt diskursiivsusest: kõik toimib, nagu oleks tegevus kas allpool või ülalpool kommenteerimist. Olgu märgitud, et Genette'i essee argumentidele on oluline, et implitsiitse vastanduse esindajaks jääb „Printsess de Clèves”, mitte „Cid”. Proosatekstina jääb „Printsess de Clèves” eraldiseivaks näiteks, mis ei mahu ei kaasaegsete kriitikute tõenäolisuse-koodeksisse ega ka 20. sajandi moodsatesse psühholoogiseerivatesse tõlgendustesse. „Viga”, mille kaasaegsed Madame de la Fayette'i romaanile omistasid, on selle singulaarsus. Huvitaval kombel mainib Genette möödaminnes seoses „Printsess de Clèves'i” juhtumiga mõistet *modernism* – seda aga ainult selges vastanduses klassitsismiga. Kui klassitsistliku teksti tunnuste hulgas on tõenäolisuse normide respektseerimine, siis modernistlik tekst näitab tõenäolisuse-süsteemi vastu põlgust.

Implitsiitse tõenäolisuse vastaspoolus, teine äärmus ilmneb Stendhali „Punase ja musta” („Le Rouge et le Noir”)⁷ näitel: see on tekst, mis tundub eiravat avalikku arvamust ja ühiskondlikku moraali, kujutades „metsikult individuaalseid” tegusid, nagu Julien Soreli plaan proua de Rênali mõrvata. Ka Stendhali romaanis maksiimid vaikivad. Implitsiitset tõenäolisust ja tõenäolisust eiravat emantsipeeritust ühendab paradoksaalne asjaolu, et need mõlemad vaikivad tegevuse „ajendite ja juhtmotiivide” suhtes. See sarnasus paneb mõtlema, et

6 Olgu siinkohal öeldud, et „La Princesse de Clèves'i” eestindus „Printsess de Clèves”, pärit taasiseseisvumisjärgsest tõlkebuumi ajast, on žanri ning stiiliregistrite mittemõistmise tõttu taandanud ühe Euroopa proosafiktiooni subtiilsematest algtekstidest jutuka (võiks isegi öelda „naisteka”) tasandile (vt La Fayette 2004). Ka raamatu kujundus on kahetsusväärvalt madalдав: Madame de la Fayette'i lühiromaan oleks väärinud palju enamat ning jääb vaid loota, et sellest ilmub tulevikus uus, kommenteeritud tõlge.

7 Ilm 1830; e k Johannes Semperi tõlkes 1952 (toim – M. L.).

narratiivi (pr k *récit*) tüüpe võib kujutella pascalliku redeli ehk gradatsioonina kahe äärmusliku näite vahel. Siinkohal – püstitades Pascali redelit ning defineerides selle kontiinuumi vaheastmeid – vahetab Genette terminoloogilisi kuubi nii kiiresti, et ümberkostümeeritud paralleele ja eristusi on raske jälgida. Tõenäolise narratiivi (pr k *le récit vraisemblable*) ja enigmaatilise narratiivi (pr k *le récit énigmatique*) vahel paikneb „poolriuklik” narratiiv (pr k *le narratif demi-habile*). Nii jõuab Genette Balzaci romaanide juurde, milles ta leiab konstrueeritud maksimide massiivi, mis ei ole enam sugugi Balzaci „Inimliku komöödia” varjatud jutustaja – tema „selgitusdeemon” – ega piirdu mitte üksnes oma „pedagoogiliste klauslitega” mõne tegelase sotsiaalse positsiooni ja iseloomuomaduste märkimisel. Balzac loob oma romaanides süsteemsusele pürgiva „provintsielu etnograafia” ehk provintsliku tõenäolisuse-süsteemi. Provintsielu seletused ja neid kandev jutustaja on jutustuse teenistuses, andes (eriti mittepäriislasest) lugejale edasi mitmesuguseid argitarkusi talle võõrast provintsielust. Jutustaja interventsioonid ja energia on aga tegelikult suunatud jutuliinide juhtimisele: „[---] need teooriad pole pelgalt teoretiseerimise rõõmuks, vaid teenivad eeskätt narratiivi: on sellele iga hetk tagatiseks, õigustuseks ja *captatio benevolentiae*’ks, täidavad selle pragusid ja tähistavad kõik selle ristteed.”⁸

Vene formalistide eeskujul peab Genette *motivatsiooni* all silmas seda kausaalsust ehk determineeritust, mis maskeerib teksti toimimist (*la fonction*). Et selgitada *motivatsiooni* mõistet, kordab Genette essee teises osas sama võtet, mida ta kasutas, avamaks 17. sajandi kriitilistes „kirjandusliku kohtu tekstides” tõenäolisuse teooriat. Balzaci romaani „Eugénie Grandet”⁹ jutustaja teoretiseerib tõenäolisuse üle, seostades ebatõenäolisust olukorraga, mil pole suvatsetud heita tegudele „teatud psühholoogilist valgustust”, mille tagajärjel avaneksid moraalivalla korrapärsed „sidemed, sõlmed ja ahelad”. Genette’i tähelepanelik silm pakub sellise tekstikoha valiku ja analüüsi kaudu olulise seose essee esimese osa 17. sajandi probleemipüstitusega.

Kõnekujundi tüüp, milles väljenduvad Balzaci jutustaja hinnangud ja mis pakub moraalset koherentsi, on entümeem, mis mõjub täitematerjalina, millega topitakse täis jutustust ümbritsevad „praod”, pakkudes aga samas lugejale antropoloogilist rõõmu provintsielu tundmaõppimisest. Genette’i väitel toimub aga Balzaci romaanides narratiivsuse vallutamine (pr k *invasion*) diskursuse poolt. Kuigi Balzaci romaanides jääb bilanss siiski jutustuse poolele, on diskursuse juurdevool niivõrd suur, et paneb narratiivsuse vs. diskursiivsuse tasakaalu tõsiselt proovile. Genette’i essee eestikeelse tõlke üks mõjukamaid hetki on selle

8 Vt "Tõenäolisus...", lk 186. Prantsuskeelne originaal: „[---] ces théories ne sont pas là pour le seul plaisir de théoriser, elles sont d'abord au service du récit: elles lui servent à chaque instant de caution, de justification, de *captatio benevolentiae*, elles bouchent toutes ses fissures, elles balisent tous ses carrefours.”

9 Ilm 1833, e k Arma ja Bernard Linde tõlkes 1928 ning Nelly Toigeri tõlkes 2009 (toim – M. L.).

pealetungi tagajärgede iseloomustamine mahlakas keeles: „Sellegipoolest – isegi autori lõa otsas, kes on äärmiselt lobahimuline, samas aga ülimalt tähelepanelik dramaatilise hoo suhtes – diskursus laiub, vohab ja paistab sageli äärepealt lämmatavat sündmuste käiku, mida ta oma ülesande poolest peaks valgustama.”¹⁰. Kui seda tasakaalu veel natuke kõigutata, jääb tegevus (pr k *l'action dramatique*) diskursusele alla ning muutub teisejärguliseks. Selle tagajärg on määrav: romaan kui žanr lahustub nn moodsas (pr k *moderne*) kirjanduses. Ehk teisisõnu: Balzacist Proustini ei olegi pikk maa.

Essee „Tõenäolisus ja motivatsioon” kolmanda osa rakursid viivad läbi kahe 17. sajandi tüüls osalenud kriitiku – Soreli ja Valincouri – eesmärgini rajada funktsionaalne ja ökonoomne tõenäolisuse definitsioon. Narratiiv, väidab Genette, on „peadpööritava vaba”. Funktsiooni ja motivatsiooni eristuse vahendina tsiteerib ta Valincouri, kes 1678. aastal arutles „Printsess de Clèves'i” narratiivse loogika ümber:

„Kui autor kirjutab romaani, on see tema jaoks kui väike maailm, mille ta ise loob, ning kõik selle tegelased on tema jaoks kui tema loodud olendid, kelle isand tema täielikult on. Ta võib neile anda hüvesid, vaimu ja vahvust, nii nagu ise soovib, ning lasta neil elada või surra, nii nagu heaks arvab, ilma et ühelgi neist oleks õigus tema toimimise kohta aru nõuda: seda ei või teha isegi lugejad. Teinekord panevad lugejad autorile süüks, et see on lasknud kangelasel surra liiga vara, võimata aimatagi põhjuseid, mis autoril selleks võisid olla; võimata aimata, mis kasu pidi olema sellest surmast loo edaspidises käigus.”¹¹

Narratiivi meelevaldsus (pr k *arbitraire*) seisneb selle funktsionaalsuses, võimaluses pidevalt, iga lause tasandil ning isegi lausesiseselt, kas suunda muuta (*arbitraire de direction*) või seda laiendada (pr k *arbitraire d'expansion*). Näitena toob Genette lause, mis algab „Markiis tellis oma tõlla ette ja...” (pr k „*La marquise demanda sa voiture et...*”). Lugeja ootab, et lause lõpetataks „...ja läks väikesele sõidule”, mitte aga „...läks magama”. Samas, kui lisada adverb „meeleheitlikult” (laiendav meelevaldsus), siis võib jutustuse käiku suunata hoopis kirjutaja suva järgi kas pudeli šampanja muretsemise või suitsiidi poole. Kindlaksmääratus on jälgitav vaid tagantjärele, kus iga lause põhjendab eelnevat ning vaid viimane lause seisab põhjendusetu. Edasi väidab Genette, et isegi kõige ühesuunalisemas narratiivis eksisteerib „funktsionaalne ülekindlaksmääratus”. Clèves'i printsessi ülestunnistus oma abikaasale on polüfunktsionaalne, hoides koos „tervet hulka lühikese ja keskmise pikkusega funktsioone”. Jutustuse „funktsionaalseid skeeme” on mitmesuguseid – lineaarne käik ja „kimbu”-taoline kindlaksmääratus, nagu seda leidub Cervantese romaanis „Don Quijote”.

¹⁰ Vt "Tõenäolisus...", lk 189.

¹¹ Vt "Tõenäolisus...", lk 195.

Laiendatud tähenduses on motivatsioon viis, kuidas kausaalne determineeritus maskeerib jutustuse funktsionaalsust. Teisisõnu, funktsioon (F) on kasum, motivatsioon (M) selle hind. Narratiivse ühtsuse väärtuseni (V) jõuame lahutamistehte kaudu: $V = F - M$ ehk „Valincouri teoreem”. Siit võib järeldada, et tõenäolisus koosneb implitsiitsetest motivatsioonist, mis midagi ei maksa: $V = F - 0$ ehk tõenäolisus on funktsionaalsus ise, süsteemne, singulaarne ja prii.

Kas Valincouri teoreem on ülekantav teistele teostele ja teosetüüpidele? Kuidas ja kuivõrd ta kirjanduse lugejat aitab? Rakenduslik ehk praktiline kriitika, mis Genette'i esseedest terendub, ei tooda tõlgendusi, vaid kutsub tekstide funktsionaalsust mõistma. See on kättesaadav vaid figuuride (kujundite) kaudu, kuid ometi ei piisa struktuurilise repertuaari koostamisest, et ära tunda Balzaci „kätt”. Valincouri valem on tõsine mäng, mille puhul peab väärtustama nii selle tõsidust kui ka mänglevust. Selle ülekandmine ühest traditsioonist teise nõuab lugejalt samasugust näitepõhist ning „radiograafilist” lugemist, millega Genette hiilgab. Teises ehk uues kirjanduslikus situatsioonis tuleb pigem järgida Genette'i enda eeskuju lugeja ning uurijana, läbida samasugune analüütiline teekond uuesti, pühenduda tekstide funktsionaalsuse otsingule, kas või sellel põhimõttel, et näitevara on „ülidetermineeritud”. Narratoloogilise essee tulemus ei ole mitte kurnatud ja kupatatud tekstijäädid, vaid sädelus, nii pinnalt kui ka sügavustest.

Kirjandus

Genette, Gérard 1969. *Vraisemblance et motivation*. – Gérard Genette, *Figures II*. Pariis: Seuil, lk 71–99.

Genette, Gérard 1982. *Figures of Literary Discourse*. Trans. A. Sheridan. New York: Columbia University Press.

Genette, Gérard 1983. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Trans. Jane E. Lewin, foreword by J. Culler. Ithaca (N.Y.): Cornell University Press.

La Fayette, Madame de 2004. *Printsess de Clèves*. Tlk E. Rand. Tartu: Fantaasia.

Tiina Kirss – Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi kultuuriteooria professor. Ta on töötanud Toronto ülikooli eesti õppetooli keele ja kirjanduse õppejõuna ning korralise õppejõuna Merceri ülikoolis ja Wesleyan College's USAs. Peamisteks uurimisaladeks on 20. sajandi Euroopa kirjanduslugu, kirjandusteooria ja elulugu kui kirjutusvorm.

E-post: tiikirss@tlu.ee